

Боженець С. В.

Національна академія Служби безпеки України

СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена осмисленню етапів становлення та вивчення військової термінології в українському мовознавстві. Військова терміносистема і терміни, як її складові, досліджувались багатьма були предметом розгляду багатьох дослідників у різні часи. Сьогоднішня військово-політична ситуація в Україні дала новий поштовх і викликала нову хвилю у лінгвістичних дослідженнях. Такі процеси як неологізація, детермінологізація військової лексики відбуваються практично на наших очах. Метою цієї наукової розвідки було узагальнити погляди на військову терміносистему саме українських науковців від її становлення до сучасності. Проаналізувавши численні статті, дисертаційні студії та монографії, з'ясовано, що не зважаючи на ґрунтовні наукові доробки із зазначеної вище проблематики, цілісних досліджень військової термінології в українському мовознавстві відносно небагато, а з огляду на те, що військова лексика на даному етапі проникає в усі сфери нашого життя, її дослідження вимагає комплексних підходів. У статті приділено увагу історичному становленню військової терміносистеми, з'ясовано тенденції розвитку військової термінології на сучасному етапі. Розглянуто походження військових термінів, приділено значну увагу класифікаціям військових термінів та їх структурі. Осмислено шляхи поповнення військової термінології, екстра та інтралінгвальні чинники, що впливають на функціонування військових термінів. Окрему увагу приділено військовому дискурсу, оскільки військові терміни є його репрезентантами. Проаналізовано різницю між воєнним та військовим дискурсом. У межах військового дискурсу розглянуто його формальні і неформальні види та встановлено характерні ознаки. Звернуто увагу на те, що переважна більшість українських лінгвістів досліджують саме військовий дискурс, при цьому не виокремлюючи його від воєнного.

Ключові слова: військовий термін, військова лексика, військова терміносистема, військовий дискурс.

Постановка проблеми. В усі часи військова галузь активно розвивалася, що і вимагало створення корпусу окремої терміносистеми. Не зважаючи на те, що військова лексика є однією з найстаріших фахових субсистем, станом на сьогодні ще залишаються прогалини у її осмисленні як цілісної системи. Останнім часом саме військова лексика потрапила в усі сфери українського, і не лише, суспільства. Не так давно дослідження військової термінології отримали значний імпульс завдяки розвитку нових технологій та розширенню міжнародної співпраці у військовій галузі. Сьогодні українське суспільство перебуває у стані війни і саме військова лексика та термінологія зокрема потрапляє в усі сфери щоденного життя, мовлення усіх вікових категорій, все більше охоплюючи коло не лише військового дискурсу, але й практично всіх суспільно-політичних та суспільно-побутових дискурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади, особливості галузевих терміносистем було обґрунтовано у публікаціях О. Семенов, О. Кобилинської, Ю. Бойка, Е. Огар, К. Панасюк, С. Шевчук та інші.

Військовий дискурс як підсистему мовлення вивчають такі науковці як В. Погонєць, В. Вигівський, Т. Корольова, Р. Соріч, О. Александрова та інші.

Вивченню військової терміносистеми присвячено дисертаційні праці таких українських науковців як О. Андріянова, Н. Акульшина, В. Кондрашев, Т. Лебедева, Т. Михайленко, Л. Мурашко, Я. Рибалка.

Проблеми історичної ретроспективи становлення військової термінології та терміносистеми розглядалась у мовознавчих, історіографічних працях багатьох учених (А. Бурячок, Р. Іванченко, Т. Михайленко, Л. Туровська, Н. Яценко, Я. Яремко та інші).

Не зважаючи на значну кількість досліджень присвячених військовій термінології, все ще залишається багато питань, які потребують окремої уваги мовознавців.

Метою статті є узагальнення поглядів на етапи становлення та розвитку військової терміносистеми, розгляд типів класифікацій, визначення основних тенденцій розвитку і функціонування сучасної військової термінології саме українських науковців.

Виклад основного матеріалу. Історія виникнення наукової термінології сягає відносно давніх часів. Праобразам термінів передували так звані передтерміни або ж прототерміни, які були словами з дописемного періоду в усній мові для позначення об'єктів дійсності. Вони виникли ще до появи наук і не мали визначень.

Поняття «наукова термінологія» в обіг увів М. Левченко, у своїй статті він наголошував на необхідності творення термінів зрозумілих в народі. Його ідею підтримали вчені Наукового товариства імені Т. Шевченка, метою яких було творення національної термінології різних галузей науки [11, с. 53].

Дослідниця Н. Яценко проаналізувала військову терміносистему і виокремила сім етапів її розвитку в Україні, а саме: перший – XI–XIII ст. – представлений у історичних пам'ятках та літописах, це здебільшого тогочасні військові поняття праслов'янського та іншомовного походження; другий – XIV–XVII ст. – виникнення термінів цього періоду пов'язане зі становленням козацького війська; третій етап відображає розвиток військової справи в Європі; четвертий – II пол. XIX – поч. XX ст. – пов'язаний з формуванням військової термінології в Галичині, зокрема на це вплинуло і становлення української наукової мови. У Східній Україні формування військової термінології цього періоду припало на добу становлення національної армії після революції 1917 року. Саме у цей час термінотворчий процес виокремився в окрему цілеспрямовану діяльність; п'ятий – з 1923 по 1932 р., період українізації, означений етап був фрагментарним, але досить інтенсивним. Він ідентифікований національно-мовною самобутністю, а тому став визначальним для подальшої систематизації української військової термінології; шостий – 1939–1990 рр. – історичний відтинок, який виявився гальмівним у розвитку національної термінології, прикметний потужним тяжінням до російської військової термінології. Проте варто зазначити, що у 40–50-х роках XX ст. У виданнях було зафіксовано низку дво- та багато-

компонентних утворень, які вказують на користь пошуку українських відповідників до запозичених термінів; сьомий – 90-і роки XX ст. – початок XXI ст. – забарвлений процесами відродження та впорядкування у творенні та вживанні військових термінів з дотриманням чітких концептуальних засад [15, с. 20–24].

На думку Л. Туровської військові терміни за своїм походженням можна розподілити на такі групи: 1. Власномовні або «внутрішньомовні» запозичення, сюди належать народні назви або переосмислення загальнозживаних слів, спільнослов'янські назви та перші іншомовні запозичення; 2. Давні іншомовні запозичення; 3. Запозичення XVIII–XIX століть; 4. Нові іншомовні запозичення. При цьому дослідниця наголошує, що на позначення одного поняття досить рідко зберігаються два терміни, один питомий, інший інтернаціональний [13, с. 83–85]. Підкреслимо, що на початку свого розвитку військова терміносистема української мови була відносно закритою та нечисельною за кількістю лексичних одиниць, натомість «сучасна військово-технічна термінологія є відкритим системним утворенням, що постійно поповнюється лексемними запозиченнями» [13, с. 85].

Натомість А. Чутковська виділяє дві основні тенденції сучасного етапу розвитку військової термінології. Перша яка спирається на принципи, сформовані ще в тоталітарну добу СРСР – терміни, що містяться в офіційних документах та навчальній літературі; друга – проявляється у зусиллях відновити автентичну українську військову термінологію. Ця тенденція була активно підхоплена молодіжними військово-патріотичними організаціями та добровольчими батальйонами [14, с. 83].

Монографія І. Литовчинко присвячена вивченню динамічних процесів української військової лексики. Дослідниця розглянула тенденції розвитку військової субмови, з'ясувала вплив екстралінгвальних чинників на динаміку процесів, встановила специфіку системних зв'язків та способи детермінологізації військової лексики [6]. Як зазначила лінгвістка, вже ні у кого не виникає жодного сумніву в тому, що на функціонування і розвиток мови впливають як інтралінгвальні, так і екстралінгвальні фактори, «оскільки без з'ясування зовнішніх і внутрішніх чинників мовної еволюції неможливо зрозуміти причини виникнення і розвитку мовних явищ» [6, с. 9]. Військова термінологія та процес її детермінологізації безумовно пов'язані з подіями у суспільстві, на обов'язкове врахування впливу соціального фактора і контек-

сту неодноразово наголошували лінгвісти Т. Лебедева, Т. Михайленко та інші.

Ще одним явищем, зумовленим інтра- та екстралінгвальними факторами, є синонімія у військовій терміносистемі. І. Литовченко досліджує специфіку синонімії військової лексики та термінології. Науковиця зазначає, що функціонування синонімів у фаховій галузі має свої особливості, які є відмінними від загальнолітературної мови [7, с. 82]. Водночас наявність синонімії у військовій лексиці вказує на семантико-словотвірний мовний потенціал та незавершеність формування військової терміносистеми. Основні причини синонімії у військовій субсистемі дослідниця вбачає у невпинній потребі номінації нових понять, пов'язаних із розвитком науки і техніки; відсутності уніфікованої терміносистеми військової лексики; одночасне функціонування застарілих та нових назв; паралельне використання питомих/запозичених номенів та коротких/повних форм. Вирішення відповідності між функціонуванням діахронної та синхронної синонімії, з погляду дослідниці Л. Мурашко, можливе у створенні військових термінологічних тезаурусів та галузевих стандартів [9, с. 122].

Аналіз теоретичних студій науковців дає підстави констатувати, що військова термінологія є складовою військової лексики, яка включає в себе вузькоспеціалізовані суто військові терміни, термінологізовані лексичні одиниці, терміни загального використання, безпосередньо терміни та емоційно-зabarвлену військову лексику, представлену стилістичними синонімами військових термінів.

Головною визначальною рисою терміна можна вважати його специфічне вживання, а також обмежену певною галуззю знань сферу функціонування. Але варто звернути увагу на те, що термін залишається терміном навіть тоді, коли він використовується широким загалом за межами професійної сфери.

Структура військових термінів не відрізняється від побудови будь-яких інших термінів, а, отже, їх можна розділити на такі основні види: прості терміни (складаються з одного слова); похідні терміни (утворені шляхом афіксації, конверсії); складні терміни (побудовані з двох слів); терміни-словосполучення (багатокомпонентні терміни) [5, с. 373]. Питанням моделей словотвірної деривації присвячено кандидатські дослідження таких науковців як О. Андріянова [1], Л. Мурашко [9] та інші. Згадані мовознавці вказують на морфологічний та синтаксичний спосіб творення як на найпродуктивніший. Д. Василенко [2], крім морфологічного, виокрем-

лює і семантичний спосіб творення, зазначаючи, що утворення військових термінів відбувається переважно шляхом номінативної метафоризації, при цьому військові субстандартні одиниці утворюються переважно шляхом експресивно-оцінної та образної метафоризації.

У лінгвістиці можна знайти різні класифікації термінів. Оскільки військова термінологія є складовою загальної терміносистеми української мови, вона має всі ознаки й характеристики, що й будь-яка інша, при цьому їй притаманна специфічна типологія. У мовознавчій літературі відсутня однозначна класифікація військової термінології, адже військова сфера має свої окремі галузі, а терміни виступають їхніми репрезентантами. Деякі лінгвісти пропонують типологію військової термінології за загальними характеристиками, а саме: тактичну, військово-технічну, військово-організаційну, сюди ж додано терміни на позначення роду військ та видів збройних сил. Окремо можна класифікувати військові терміни за тематичною ознакою, а саме: військові команди, військово-технічні терміни, військово-адміністративні терміни, військово-топографічні терміни, військово-інженерні терміни, військово-медичні, авіаційні тощо.

Дослідниця Ю. Лукіячук запропонувала іншу типологію військових термінів залежно від приналежності до родів і видів Збройних Сил України – це терміни Сухопутних військ, Військово-морських Сил, Військово-повітряних Сил, Військ зв'язку та Інженерних військ [8, с. 66]. Лінгвіст З. Дубинець, у свою чергу, розрізняє назви: осіб, що пов'язані з військовою сферою; зброї, спорядження та регалій; збройних сил, військових одиниць, стратегій, тактик ведення бойових дій [4, с. 169].

В українському мовознавстві існує низка різних класифікацій військової лексики на основі: функціонального критерію; принципу функціональної обмеженості; складових елементів тощо. На нашу думку, будь-яка класифікація військової термінології не може бути остаточною та однозначною, оскільки така термінологія тісно переплетена у різних тематичних групах військової сфери. Деякі терміни можуть входити в підсистему однієї військової сфери, інші - мати приналежність до кількох військових напрямів.

Військові терміни як номени певної сфери життєдіяльності знаходять своє відображення у воєнному та військовому дискурсі. Лінгвістка І. Стаднік звертає увагу на розмежування «воєнного» і «військового» дискурсу, з огляду на те, що кожна з цих сфер має право на свій власний дис-

курс, хоча часто вони доповнюють один одного. Головну відмінність цих двох дискурсів науковиця вбачає у тому, що «військовий» дискурс має вужче розуміння ніж «воєнний» і переходить у «воєнний» «кожного разу як постає засобом та одиницею саме процесу ведення війни, де воєнний конфлікт виступає формою, в якій військова комунікація проходить» [12, с. 65].

Основою військового дискурсу, що власне і вказує на його специфіку, є військові концепти, представлені у формі військових термінів та їх паралельних формах, а саме у жаргонізмах, професіоналізмах, сленгізмах, військових арготизмах. Для військового дискурсу характерними є стислість та відсутність надмірної описовості, що пов'язано з використанням клішованих форм, які врегульовують військову діяльність.

Особливостями військового дискурсу вчені вважають: міжчасовий актуальний характер, оскільки військова лексика була актуальною в усі часи і кожен період мав свої ознаки; яскраво виражена маскулінність семантики, оскільки все пов'язане з військом асоціювалося з мужністю; тісний зв'язок з іншими видами дискурсу, з якими військовий дискурс може бути пов'язаний на лінгвістичному рівні [5, с. 373].

Мовознавець В. Погонєць виділяє два основних види військового дискурсу – це формальний і неформальний. Формальний дискурс представляють військові документи, що пов'язані з функціонуванням і життєдіяльністю військових установ, та тексти військово-наукового, військово-політичного, військово-технічного характеру. Неформальний військовий дискурс представляють розмовні лексичні одиниці як літературного, так і нелітературного характеру. У формальному військовому дискурсі вживаються вузькоспеціалізовані й міжгалузеві терміни та їхні аббревіатурні позначення, він представлений нейтральною та термінологічною літературною лексикою та фразеологією. Водночас як неформальний військовий

дискурс може бути ідентифікований професіоналізмами та жаргонізмами. Цей дискурс прикметний фразеологією і лексикою розмовного характеру, здебільшого репортажами з місця військових дій, а також запозичений з художньої літератури. В. Погонєць розглядає військовий дискурс як багатоконпонентне явище, складовими якого є дискурс військових про військову діяльність і безпосередньо війну; дискурс політиків про війну; дискурс мас-медійників, які висвітлюють військові події [10, с. 68].

У своєму дослідженні мовознавець В. Вигівський звертає увагу на активне функціонування у військовому дискурсі омофраз, наголошуючи, що вони займають «проміжну позицію серед фразеологізмів та термінологічних словосполучень і функціонують у військовому дискурсі в таких жанрах, як художня та художньо-публіцистична література, газетна публіцистика, а також у мережевих жанрах інтернет-спілкування» [3, с. 128].

Висновки. Військова термінологія є несталою і динамічною субсистемою, яка активно реагує на події у суспільному житті. Вона зазнає постійних змін шляхом неологізації та застарівання лексичних одиниць, перебуває у постійному процесі детермінологізації. Остання, на нашу думку, безпосередньо залежить від мілітаризації суспільства: чим вища ступінь мілітаризації, тим інтенсивніше відбувається детермінологізація військової лексики. Для утворення нових військових термінів характерне використання тих же словотвірних моделей, що і для творення термінів будь-якої іншої терміносистеми, а поповнення сучасної військової терміносистеми новими одиницями відбувається переважно шляхом запозичення. Військова лексика і термінологія зокрема репрезентуються у військовому та воєнному дискурсі, який має свою специфіку та характерні особливості. Варто зазначити, що переважна більшість українських лінгвістів досліджують саме військовий дискурс, при цьому не відокремлюючи його від воєнного.

Список літератури:

1. Андріянова О. Я. Військово-морська термінологія української мови : етапи формування та семантика : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Ольга Ярославівна Андріянова. К., 2011. 199 с.
2. Василенко Д. В. Детермінологізація англійських військових термінів ХХ – початку ХХІ століття (діахронічний аспект) // Мандрівець, 2007. № 2. С. 68–71.
3. Вигівський В. Л. Військовий дискурс як культурно-історичний феномен та соціальна практика. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Філологічні науки. Луцьк, 2008. С. 128–131.
4. Дубинець З. О. Військова лексика в романі Р. Іваничука «Мальви». *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, 2015. Вип. 73. С. 169–172.
5. Корольова Т., Соріч Р., Александрова О. Військовий дискурс та особливості його перекладу. *Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського*, 2021. № 33. С. 369–386.

6. Литовченко І. О. Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд) : монографія. Кривий ріг : Видавець Роман Козлов, 2016. 206 с.
7. Литовченко І. О. Явище синонімії у військовій лексиці української мови. *Філологічні студії*, 2012. Вип. 7. С. 81–91.
8. Лукіяничук Ю. О. Способи класифікації військових термінів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна», 2017. Вип. 66. С. 65–67.
9. Мурашко Л. В. Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. К., 1997. 164 с.
10. Погонєць В. В. Особливості англomовного військового дискурсу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 2019. Сер.: Філологія. № 39. Том 2. С. 67–70.
11. Симоненко Л. Українське термінознавство: від витоків до сьогодення. *Наукова термінологія нового століття: теоретичні і прикладні виміри*: матеріали Міжнародної наукової конференції Рівне, 15-16 вересня 2016 року, С. 53–57.
12. Стаднік І. О. Лінгвістична відповідність понять «воєнний» дискурс vs «військовий» дискурс. *Science and Education a New Dimension. Philology*, IV(22), Issue: 99, 2016, С. 63–66.
13. Туровська Л. В. Дещо про генезис сучасної української військової термінології. *Філологічні науки*. Наукові праці, 2007. Том 67. Випуск 54. С. 83–87.
14. Чутковська А. Звертання і команди в українському війську: історія і сучасність. III Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний простір слов'янського світу», 2017. С. 82–85.
15. Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові: Монографія. К., Інститут української мови: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. 179 с.

Bozhenets S. V. ESTABLISHMENT AND CURRENT STATE OF THE RESEARCH OF MILITARY TERMINOLOGY IN UKRAINE

The article is devoted to the formation and study of military terminology in Ukrainian linguistics. The military terminology system and terms as its components were studied by many authors at different times. Today's military and political situation in Ukraine gave a new impetus and caused a new wave in linguistic research. Processes such as neologization, determinologizing of military vocabulary are happening almost before our eyes. The purpose of this investigation was to generalize the views on the military terminology of Ukrainian scientists from the beginning to the present. After analyzing numerous articles, dissertation studies and monographs, it was found that, despite the fairly thorough approaches of scientists to the given problem, there are relatively few integral studies of military terminology in Ukrainian linguistics, and taking into account the fact that military vocabulary at this stage penetrates in all spheres of life of Ukrainian society, its research will require complex approaches. The article pays attention to the historical formation of military terminologies, and the trends of the modern stage of the development of military terminology are clarified. Military terms are considered by origin, considerable attention is paid to the classifications of military terms and their structure. Ways of replenishing military terminology, extra- and intralingual factors affecting the functioning of military terms are considered. Special attention is paid to the military discourse, since it is military terms that are its representatives. The difference between military and military discourse is analyzed. Within the framework of the military discourse, its formal and informal types are considered and characteristic features are established. It is noted that the vast majority of Ukrainian linguists research precisely the military discourse, without separating it from the military discourse.

Key words: military term, military vocabulary, military terminology, military discourse.